

TOPOLÁNSZKYNÉ BRIEBER Nóra

Korhatárok a magyar jogrendszerben

Az alsó életkori határok létjogosultsága a jogban

A jogelmélet a kezdetektől fogva ismeri az életkor szerinti megkülönböztetést, az érettségi kritériumok felállítása pedig egyidős az emberi társadalommal. A korhatárok az adott társadalom fennmaradását, a polgárság utánpótlását szolgálták és szolgálják.

Az érettség és alkalmasság szempontjai koronként változtak annak függvényében, hogy a társadalom mit várt el teljes jogú tagjától, mit tekintettek a felnőtté válás ismérvének. A történelem előtti időkben, létbizonytalanságban élő elődeinknél azt a serdült ifjút avatták férfivá, aki elegendő testi erővel és rátermettséggel rendelkezett az önálló vadászathoz, és harcoként megállta a helyét. A természeti népeknél mindez ma is kiválóan megfigyelhető. A lányok nővé válása alapvetően az ivarérettséghez, később az eladó sorba kerülésükhöz kötődött. A „nagykorúság” feltétele tehát a testi fejlettség volt, természetesen beszámítási képességgel párosulva. A feudális államban a férfiaknál a hadviselési, munka- és – az ivarérettséggel szükségképpen összefüggő – családalapítási képesség mellett a kiváltságos rendeknél megjelent a közhatalmi tisztségviselésre való alkalmasság. Hazánkban a jobbagység eltörlésével az általános jogképesség immár kiterjedt a felnőtt társadalom egészére. Megjelentek a mai értelemben vett polgárjogi intézmények, köztük a polgári házasságkötés, a választójog és a tankötelezettség, a jog szabályozta életviszonyok köre pedig a polgárosodással jelentősen bővült. Ez a tendencia a mai napig is tart.

A gyermekkor a középkori Európában nem létezett elismert fogalomként, ugyanis a kicsinyeket csupán addig tekintették gyermeknek, amíg nem voltak képesek önállóan megélni. Ha a gyermeknek sikerült életben maradnia, mihelyst fizikailag megerősödött és munkaképesé vált, felnőtt számba vették. A munkára foghatóság és a nemi érettség jelentette a gyermekkor végét. A tényleges gyermekkor tehát igen rövid és jelentéktelen volt, emiatt különösebb figyelmet sem szenteltek neki, bár a serdületlenek és a felnőttkorúak jogi megkülönböztetése a középkorban is létezett. Ma már nem kérdés, hogy a gyermekkor mind a magyar és a nemzetközi jog, mind a tudományok területén elismert fogalom. A gyermek mai jogrendszerünkben jogképes személy, aki cselekvő- és vétőképesége, büntethetősége, beleegyezési képessége terén eltér a felnőttől, és különleges bánásmód illeti meg. A gyermeki alapjogokat Magyarország Alaptörvénye alkotmányos jogokként deklarálja.

A felnőttet megillető jogokkal a társadalom attól az időponttól ruhazza fel tagjait, amikor nagykorúságát, érettségét elismerik. A korhatárt felállító jogszabályok ezt az elismerést és annak kritériumait rögzítik. Axel Honneth szerint a polgári-kapitalista társadalmi rendet a privát szféra, a jog szférája, illetve a társadalmi megbecsülés szférája hármásával lehet jellemezni,

amelyek a társadalmi elismerés három különböző elvét intézményesítik: a szeretetet, a (pozitív) jogot, illetve a teljesítményt.¹ A mai magyar jogrendszerünkben alapvetően egyértelmű, ipso facto életkori határokat találunk. Ezek megdönthetetlen törvényi vélelmek arra nézve, hogy az adott életkort betöltött személy megfelelően érett, tehát alkalmas a jogviszonyban való aktív részvételre, illetve van értelme a büntetőjogi felelősségre vonásának. Kivételes esetben azonban – jellemzően a gyermekkorúak büntethetőségénél – a törvény az egyéni (szellemi) teljesítményhez kötődő speciális kiegészítő szabályokat is tartalmaz, érvényre juttatva a teljesítmény honneth-i elvét a vétőképeség társadalmi elismerésében. Az érettség tehát jogrendszerünk kimunkálódásával és a lélektan fejlődésével párhuzamosan egyre sokrétűbb fogalomná vált az idők során.

A jogalkotást az olyan külső tényezők mindig is befolyásolták, mint a várható élettartam, a társadalom korfája vagy a drasztikus népességfogyással járó háborúk. Magyarországon az első világháború okozta jelentős, – leginkább az aktív korú, hadképes férfiakat érintő – lélekszám-csökkenés tette indokolttá, hogy a választójogot a nők is kiterjesszék, hiszen a társadalom érdeke az volt, hogy az alkotmányos monarchia szavazóbázisa kiegészüljön és fennmaradjon. Az alapvetően patriarchális társadalmi berendezkedés ugyanis egészen a 20. századig meggátolta, hogy a nőkre teljes jogú állampolgárként tekintsenek. A nők sokáig felnőtt mi-voltuk jogi elismertsége ellenére sem bírtak jogkörrel például a választójog, a tisztségviselés vagy az oktatás terén. Másik példaként említést érdemel, hogy napjaink aggasztó demográfiai helyzetére, a lakosság elöregedésére, az aktív korú választópolgárok számának csökkenésére is válaszul 2000 óta több európai országban, így hazánkban is történtek kezdeményezések az aktív választójogi korhatár 16 évre történő leszállítására.

Somlai Péter arra a markáns jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a nemi éretstől számított kamaszkor időszaka történelmileg változik. Az akceleráció folytán a 19. század elején a lányok valamivel 16 éves koruk után menstruáltak először, viszont a 20. század végén ezen már átlagosan 12 és fél éves korukban átesetek németországi kutatások szerint. A katonasághoz besorozott fiúk testmagassága pedig egyre nő. A kutatók mindezen jelenségek fő okát a jólétben, a gyermekmunka korlátozásában, az egészségesebb táplálkozásban, illetve a tanulás időszakának kitolódásában látják. Az 1960-as évektől terjedtek el az orális fogamzásgátló szerek a fejlett országokban. Ezen időszaktól kezdve a fiatalok korábban kezdik a szexuális érintkezést, de hamarabb szoknak rá a cigarettázásra és/vagy a kábítószerre is, és egyre zsengebb korukban veszik kezükbe a döntést saját szabadidejük eltöltéséről és fogyasztási szokásaikról, amiben nagy szerepe, sőt felelőssége van a gyermekeket és fiatalokat megcélzó marketingnek és piacnak. Somlai arra is rámutat, hogy a kamaszkor meghosszabbodott, amelynek fő okát abban látja, hogy az utóbbi kétszáz évben kitolódtak a tanulóévek, és a fiatalok jelentős hányada később jelenik meg a munkaerőpiacon.² Az ilyen és hasonló változásokra a jogalkotó kétféle módon reagálhat: vagy a korhatárokat igazítja a megváltozott társadalmi megítéléshez, vagy a jog eszközeivel kísérli meg úgy alakítani a társadalmi környezetet, hogy az adott életkori szabály létjogosultsága megmaradjon.

Az ember általános jogképességének, jogalanyiségának kimondásával minden ember természetes személyként való elismerésével az ember mára absztrakt jogi fogalomná vált. Annak aspektusában, hogy lehet-e az adott természetes személy egy adott jogviszony alanya, azaz származhatnak-e a jogviszonyból jogai és kötelezettségei, az ember absztrakt jogképessége szerzőképességként érvényesül, amelynek révén az ember jogok, kötelezettségek, dolgok jogos birtokosává válhat, amelyekhez felelősség kapcsolódik. Ezt a képességet a jogi gondolkodás összekapcsolja azon tudás megszerzésének a képességével, amely a felnőtt társadalomban való boldoguláshoz szükséges. Ahhoz, hogy az ember ne pusztán passzív alanya, hanem

aktív közreműködője is lehessen a polgári jogviszonyoknak, szüksége van bizonyos szellemi érettségre, megfontolási, akarat elhatározási, döntési képességre és a választásának megfelelő felelős magatartás képességére, összefoglalva: ügyeinek viteléhez szükséges belátási képességre. Ezt a jogügyleti képességet nevezi a jogtudomány cselekvőképességnek. A cselekvőképességnek három biológiailag meghatározott összetevője van. Feltételezi egyrészt a szellemi érettséget és a jártasságot a mindennapi élet dolgaiban, amelyet társadalmi szinten egy adott életkort betöltött személyeknél vélelmezünk; másrészt a szellemi épséget, az ép és észszerű akarat-elhatározásra, megfontolásra való képességet, amelynek birtokában az egyén felismeri és mérlegelni képes a különféle lehetőségeket, tisztában van a döntéseinek következményeivel; harmadrészt a jognyilatkozat-tételi képességet, azaz hogy a személy a társadalom számára érthető és elfogadott módon, egyértelműen kifejezésre tudja juttatni akaratát. Ha károkozó magatartásra vonatkoztatva vizsgáljuk az ember belátási képességét, akkor vétőképességről beszélünk. Ahogyan minden ember más, úgy az egyének belátási képessége is változik külső és belső tényezők hatására; itt fontos szerepet játszik az életkor, de alakítja azt az egészségi állapot, és befolyásolják a személyi körülmények is. A cselekvőképesség tehát egyaránt magában foglalja az ember biológiai, társadalmi és jogi adottságait.

A büntethetőség kritériumaként vizsgálandó az értelmi, erkölcsi fejlettség, az ép akarat, az ítélőképesség, a belátási képesség megléte is a 14. életévüket be nem töltött elkövetőknél. A 14. életévüket betöltött személyeknél a hatályos magyar büntetőjog vélelmezi e feltételek teljesülését.

A sértett szemszögéből nézve bír jelentőséggel az adott személy úgynevezett „beleegyezési képessége”, amelynek hiányát – általánosítható testi-lelki-szellemi életkori sajátosságok alapján – egy bizonyos életkor alatt vélelmezi a magyar jog, és amely a nemi élet szabadságához való jog fogalmához kötődik. A beleegyezési korhatár a büntetőjogban az az életkor, amelynek betöltése után az egyénnek jogában áll, hogy saját szabad döntése alapján létesíthessen szexuális kapcsolatot.

A belátási képesség vizsgálatánál ismernünk kell a társadalmi érettség fogalmi elemeit, amelyek az alábbiak: szellemi érettség, erkölcsi érettség és önkontroll. E körben hasznos támpontokkal szolgálnak a Német Ifjúsági- és Pszichiátriai Társaság által elfogadott *Marburgi irányelvek*, amelyek a német bírói gyakorlatban az erkölcsi és szellemi fejlettség megítélésében szolgálnak alapul. Az *Irányelvek* alapján a német bírói gyakorlat – a klinikai gyermekpszichológus-szakértő véleményére támaszkodva – a következő tíz szempont szerint vizsgálja a büntethetőség feltételeként megkívánt társadalmi érettséget: 1. Reális életterv. 2. Képesség az önálló, megindokolt döntésre. 3. Képesség a jövőre is figyelmet fordító gondolkodásra. 4. Képesség az érzelmek értelemnek történő alárendelésére. 5. A személyiség bizonyos fokú önállósága a szülőkkel szemben. 6. Önállóság az egykorú csoport tagjaival szemben. 7. A mindennapi élet önálló intézése. 8. Képesség a tartós kötődésre. 9. Felnőttes szexualitás. 10. Realisztikus beállítottság az iskolával vagy a munkával szemben.³

Említést érdemel, hogy hazánkban a 21. század elején olyan vélemény is megfogalmazódott a pszichológus-szakmában, amely az értelmi és az erkölcsi fejlettség mellett az érzelmi intelligencia (EQ) szerepét is hangsúlyozza a belátási képesség körében.

A jogi korhatárok meghúzását, azaz a társadalom minden tagjára vonatkozó objektív zsinórmérték felállítását az a fejlődési törvényszerűség teszi lehetővé, hogy az egyének azonos életkorban hasonló tulajdonságokat mutatnak a testi fejlettség, a viselkedés, a gondolkodás, az érzelmi átélés és a cselekvésmód terén. Ezen életkori sajátosságok átalakulásai nyomán egységes fejlődési szakaszok különböztethetők meg. A szakaszhatárok azonban korántsem cezúra-jellegűek, hiszen a különféle pszichés területek egyenlőtlenül fejlődnek, és a testi fejlő-

dés a maga egyénenként eltérő ütemével szintén kihat a psziché fejlődésére. Az életkori periodizáció két legfontosabb, együttesen ható eleme a biológiai érés és a szocializáció folyamata. A napjaink fejlődépszichológiájában leginkább elfogadott és leggyakrabban követett felosztás szerint a serdülőkor (10–18 év) után az ifjúkor (18–25 év) következik, és csak 25 éves kortól kezdődik a felnőttkor.⁴ A modern fejlődépszichológia tehát a tizennyolc éves, teljes jogú választópolgárt még nem tekinti kész felnőttnek. Biológiai értelemben véve a felnőtt az ivarérett ember, akinek testi fejlődése befejeződött. A psziché oldaláról tekintve viszont a válasz összetettebb. Máiig vannak jogrendszerünknek olyan területei, ahol a cselekvőképesség mint alapfeltétel mellett a testi fejlettség máig egyenrangú szempont a korhatárok kialakításánál. Ilyen terület a házasságkötési jog vagy a sorkatonai szolgálatra való alkalmasság, ahol elsősorban a felnőtt fizikum a kívánalom, de említhetjük példaként a gépjárművezetésre, a szeszesital-fogyasztásra vagy a dohányzásra vonatkozó életkori megkötéseket, hiszen e szabályokat a testi fejlődés sajátosságai indokolják. A felnőttet azonban a társadalmi érettség, a közösségi gondolkodás is jellemzi. József István szerint a felnőtt ismérvei között ott a realitásérzék és a tervezés készsége is. „A pszichológiai érettség felismerhető a felnőtt önállóságáról, felelősségtudatáról és arról, hogy képes alkotómunkát végezni, valamint kialakult világnézettel és erkölcsi tudattal rendelkezik, saját élettervet alakít ki és valósít meg, már szükségszerűen mások életét is tervezi, és nemcsak keresi, de meg is találja helyét szűkebb-tágabb környezetében.”⁵ A személyiségében felnőtt ember tehát önálló egzisztenciával és felelősségtudattal rendelkező, érett gondolkodású, tervező közösségi lény.

Jogtörténelmi forrásaink

Az írásbeliség előtti korok normarendszeréről így írt Csizmadia Andor: „A még államba nem szerveződött magyarság törzseiben vagy nemzetségeiben is élt számos magatartásszabály, amelyeknek megtartását a törzshöz vagy nemzetséghez tartozóktól elvárták. (...) Mindezek a szokások az állam megalakulása után, amennyiben jogi tartalmúak voltak, jogi szokásokká lettek, s ha most már az állam a maga eszközeivel érvényesülésüket kikényszerítette, szokásjoggá váltak.”⁶ Az 1514. évi *Hármaskönyv* előkészítő munkálatait leszámítva II. József óta volt bevett gyakorlat, hogy egy-egy életviszony jogi szabályozása előtt területi gyűjtőmunkát rendeltek el a létező jogszokások felmérése céljából. Az írott törvény elméletileg eltörli a régebben keletkezett és a kódexbe be nem emelt szokást, ám a valóságban a törvény vagy a szokásjog érvényesülésének elsőbbségét mindig az dönti el, hogy a hatalmat ténylegesen gyakorló rétegek érdekeinek az adott esetben és időpontban melyik felel meg inkább. Amint azonban arra Tárkány Szűcs Ernő rámutat, a fenti folyamat a másik irányban is működik. Az egykor írásba foglalt, hatályukat veszített, régi törvényeket hosszasan megőrizheti a kollektív emlékezet, így azok évszázadok múltán is mérvadó szabályokként (antiqua regni consuetudo) élhetnek egy-egy közösségen belül. Morvay Judit néprajzkutató arra hívja fel a figyelmet, hogy a 19. század egykori jobbágysági forradalom és szabadságharc után a csupán formálisan megszűnt jobbágyvilág törvényei és hagyományai között éltek továbbra is, amelyek még közel egy évszázadon keresztül meghatározták alapvető életviszonyaikat. A magyar jogi néprajz összegyűjtött anyagában leginkább a korai és a késői feudalizmus emlékei lelhetők fel. Ezek a jogi népszokások többnyire a földhöz, a földhasználathoz, a föld fogalmához, örökléséhez, de legfőképpen a családdhoz, azon belül a nagycsaláddhoz kötődnek, jogi néprajzi örökségünkben így számos, életkorhoz köthető személyi jogi és családjogi szokás található. A nagycsaládos életforma Morvay Judit kutatásai szerint egy évezred előtti életforma lappangó emlékeit példázza, és a 19. században még az egész ország jobbágyágánál általános lehetett, de a mátraalji

palócok kollektív emlékezetében egészen az 1950-es évekig megőrződött. A feudális társadalomban még a szokásjog volt az uralkodó, hiszen ebben a korban a jogi szabályozás az életviszonyoknak lényegesen szűkebb körére terjedt ki, a kodifikáció csupán keskeny részét ölelte fel a jognak, a népesség jelentős részét kitevő iskolázatlan emberek pedig jobbára csak a jogi szokásokból és a szájhagyományból meríthették jogi ismereteiket. A polgárosodó, kapitalista állam egyre kodifikáltabb jogrendszerében a szokásjogra már sokszor a törvényesség, az írott jog gyengítőjeként tekintettek, teret hódított a jogpozitivisták szemlélet. A szocialista jogelmélet pedig egyszerűen nem ismerte el a kodifikált normákon kívül rekedt népi jogszokások létjogosultságát, hiszen azok természetszerűleg az ezredéves monarchikus berendezkedésben és a keresztény vallásban gyökereztek.⁷ A néprajzi kutatások tehát sokat elárulnak a régmúlt társadalmi normáiról, és magyarázatként szolgálhatnak egyes jogintézmények kialakulásához.⁸

Felnőtté avatási szertartások a magyar néphagyományban és az egyházi életben

A szokásjogi értelemben vett nagykorúság elérését azokban az időkben, amikor az egyének életkorát hivatalosan még nem tartották számon, számszerűen meghatározott életkor betöltése helyett adott korcsoport eléréséhez kapcsolódó rítusokhoz kötötték. Ezek a szertartások a kodifikált jog térnyerésével fokozatosan vesztek szokásjogi erejükből, visszaszorultak a jogi népszokások, majd az egyszerű népszokások szintjére.

A hagyományos közösségekben az emberi élet fordulóihoz, fontos állomásaihoz, átmeneteihez kötődő, szertartássorozatba szerveződő hagyományos szokások együttesét Arnold van Gennep néprajztudós nevezte el átmeneti rítusoknak.⁹ Az átmeneti rítusok legfőbb feladata abban állt, hogy a szerepváltást megkönnyítsék az ember számára, kialakuljon a korosztályok és korcsoportok viszonylag zárt rendje. A szerep itt a közösségekben elfoglalt és kijelölt helyet és az általa determinált kapcsolódó feladatkört jelenti, amelynek meghatározása elengedhetetlen volt a társadalmi együttéléshez. Az átmeneti rítus jelentette azt a határvonalat az ember életében, amelytől kezdve immár elismerten azonosulhatott új közösségbeli szerepével – írja Csörgő Zoltán.¹⁰ A felnőtté avatás ősi lényege, hogy az ifjú bebizonyítsa a közösségnek, hogy képes egyedül megállni a helyét, vagyis munkaképes és elég rátermett ahhoz, hogy önmagát és közösségét megvédje. A paraszti értékrend középpontjában mindvégig a munkavégző képesség és a munkaerő minősége állt, így a felnőtttség fő kritériumát is az jelentette.

Az életkornak a jogi népszokások körében a cselekvőképességnél volt jelentősége, jellemzően a szerződés-kötési és perképesség, a házasságkötési és életpálya-választási jog és a vagyon feletti rendelkezési jog terén. Az 1700-as évektől addig, amíg az élő magyar paraszti kultúra gyakorlatilag el nem tűnt a mindennapokból – azaz a 20. század közepéig – megkülönböztették a gyermekkort, amelyet rendszerint 12 éves korig számítottak, és a serdülőkort, amely a legény- vagy leányavatásig, protestánsoknál a konfirmálásig – fiúknál 12-18 éves korig, leányoknál 12-16 éves korig – tartott;¹¹ majd a teljes kort, amelyet a fiúk 24 évesen, vagy katonaszerzésük letöltésével, a leányok eladósorba kerülésükkor, 16 évesen értek el, ha férjhez mentek. Másként náluk is a 24. év betöltése jelentette a teljeskorúságot. A férjhezmenetelre nyitva álló kor, a „leányság” felső életkori határa a szokásjogban 25, a legénységé 30 év volt, e felett már az asszonyok, illetve az emberek padsoraiban foglaltak helyet a vénlányok és az agglégények is.¹²

A felnőttkorba való átmeneti rítus a magyar néphagyományban férfiaknál a legényavatás, amelynek lényege, hogy az ifjúvá serdült fiatalembert az egy korosztállyal előtte járó legények csoportja vagy szervezete szertartásos módon, általában nagyobb ünnepek napján a tagjai közé fogadja, ezáltal felnőttként elismeri. Az avatást gyakran kötötték szakmai vagy erőt kívá-

nó, illetve ügyességi próbatételhez. A parasztfiatalok avatásaira elsősorban a céhek mesterlegény-avatási (inas felszabadulási) szertartásmódjai hatottak, de a ceremónia változatos formái között felfedezhetők a lovagga ütés vagy a keresztelés parodiszztikusan bemutatott elemei is. A legénnyé válást és annak elismerését avatási szertartás nélkül is kifejezte a legények körében szokásos viselet felöltése, amelyre Húsvétkor került sor, de ugyanezt az állapotváltozást tükrözte a legények multságán való első részvétel, a templomi ülésrendben a legények közé ülés vagy állás, a katonaeskü letétele, illetve az, ha a friss legény immár kaszásként szegődhetett az aratóbandába, többé nem marokszedőként, ami a gyermekek és az asszonyok szerepe volt. A felavatott legénynek joga volt felnőtt módjára szórakozni, azaz dohányozni, kocsmába, fonóba járni, a lányos házakat meglátogatni, a lányt táncba vinni. A legénységnek persze a munkaerőn kívül bizonyos testi érettség is feltétele volt, hiszen akinek „még legénytoll sem pelyhedzett az állán”, az a lányoknál kevés sikerrel próbálkozhatott. Előfeltétel volt továbbá a testi és szellemi épség, az erkölcsi és jellembeli kifogástalanság. A leányavatás – azaz a serdülőkorból kinőtt lányok eladó lányként való rituális elismerése – nem intézményesedett olyan mértékben, mint a legényavatás, önállóan nem fordult elő, hanem a legények szervezte alkalmakhoz, multságokhoz és a közös munkavégzés szokásos alkalmaihoz (fonó, tollfosztás, kukoricamorzsolás) kötődik. Ennek az is oka, hogy a leányokat sokkalta szilárdabb erkölcsi törvények fegyelmezték, mint a legényeket. A legényavatási szertartásokhoz képest a leányok korosztályváltását mértéktartó ünnepélyességgel fogadták csak el. A leányavatás szimbolikus eszköze volt egyes vidékeken a leánycégér, de hasonló jelentőségű volt a nagylányos ruhába való átöltözés és a nagylányos hajviseletben történő megjelenés, jellemzően Húsvétkor. Morvay Judit kutatásai szerint a palócföldi nagycsaládban tizenhárom-tizennégy éves korában „felöltöztették” a lányt, ettől kezdve nagylánynak számított, járhatott fonóba, multságba; majd valamelyik nagy ünnepen – Húsvétra, Pünkösdre vagy a Szent Mihály-napi búcsúra – olyan ünneplő ruhát adtak rá, amelyet a már eladó lányok viseltek. Érdekes, hogy a nagylánnyá válás nem kötődött a nemi érettséghez. A leány felnőtté válását deklarálta a közösség előtt, ha a templomi ülésrendben a nagylányok között foglalt helyet. Nagylánynak számított az a lány is, akit a legények először hívtak meg a multságba, vagy akit a leánybandák szertartásosan – kézfogással, csókkal, néhány illő szóval – befogadtak.¹³

A felekezeti rituálék lényeges szerepet játszottak a szokásjog, ezen belül a jogi népszokások kialakulásában, hiszen az egyházi közösség évszázadokig meghatározta az egyén hovatartozását, és az egyik legfontosabb szervező- és visszatartó erőt jelentette a magyar társadalomban. A magyar történelmi egyházak közül a katolikus liturgiában a bérmálás hordozza a felnőtt hívőként történő elismerés jegyeit. A bérmálásban részesülők elkötelezik magukat az egyházi közösség mellett, a gyülekezet jelenlétében megújítják keresztségi ígéretüket és válnak ez által nagykorú keresztténnyé. Az 1629. évi nagyszombati egyházmegyei zsinat akként rendelkezett, hogy a bérmálás szentségét hétéves kor után kell kiszolgáltatni.¹⁴ A bérmálkozás ideje az elmúlt években jellemzően a hetedik-nyolcadik osztályos korra tevődött. Jelenleg a katolikus papok és a püspökök többsége arra törekszik, hogy az általános iskola befejezését követően, legalább a 16 éves kor elérése után kerüljön sor a bérmálkozásra, azzal érvelvén, hogy napjainkban a 14-15 éves fiatal még szinte gyermek, és hiányzik belőle annak képessége, hogy elkötelezze magát a kereszttény életforma és Jézus Krisztus követése mellett, sok esetben még szülei döntenek helyette.

A protestáns egyházaknál a konfirmáció a katolikus bérmálás szentségét, illetve az elsőáldozás alkalmát ötvöző alkalom. A konfirmált gyermek a gyülekezet teljes jogú, felnőtt tagjává válik, és úrvacsorában is részesülhet; legfőbb célja a hit elmélyítése és megvallása, megerősítése. A konfirmáció mint felnőtté avatási szertartás a népi vallási élet szerves részévé is vált.

A zsidó vallásban mindmáig a legfontosabb családi ünnepek körébe tartozik, különösen a fiúk esetében a felnőtté avatás szertartása. Héber elnevezése Bar Mitzvah, amelynek jelentése: a kötelesség fia, hiszen az ifjúnak ettől fogva már vallási és társadalmi kötelezettségei vannak, be kell tartania a parancsolatokat és tilalmakat, felelős a tetteiért. A szertartásra hagyományosan tizenhárom éves korban került sor, mivel régen a szegény családok eddig voltak kötelesek eltartani gyermeküket. A Bat Mitzvah (a lányok nővé avatása) már tizenkét évesen megtörténik. A zsidó gyermek ugyanis korábban a 12-13. életévének betöltésével e ceremónia nélkül is felnőttnek számított.

Az iskolai szalagavatót és a ballagást szintén egyfajta felnőtté avatási szertartásnak tekinthetjük. Ezek hagyománya az 1830-as években alakult ki Selmecebányán, a bányász-kohász akadémia végzősei körében, majd terjedt el az egyetemeken, később a gimnáziumok körében is. A végzős diákok szalag kitűzésével fejezik ki az iskolához való kötődésüket, egyúttal azt is jelzik, hogy „kinőtték az iskolapadot”, készen állnak a vizsgákra, rövid idő múlva pedig a ballagás szertartása révén örökre búcsút vesznek az intézménytől, és kilépnek a felnőtt életbe.

Az érettséginyilváníttása a társadalmi konvenció fontos része. A középiskolai tanulmányokat lezáró vizsga, vagyis az érettségi eredetileg a nevében is erre hivatott. 1849-ben jelent meg az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve, az *Organisationsentwurf*, amely a magyar közoktatás történetében először rögzítette a gimnáziumok számára az érettségi vizsga (Maturitätsprüfung, Matura) kötelező bevezetését. Ezzel az egyetemi továbbtanulást érettségi bizonyítványhoz kötötték,¹⁵ hogy a vizsga a felsőbb értelmiségi körbe való bekerülés rostjaként funkcionáljon. A jogszabály indokolása szerint az államnak „az egész iskolaügy fölött gyakorolt felügyelete alapján egyaránt joga és kötelessége, hogy előzőleg megbizonyosodjék afelől, hogy az egyetemre felveendőké képzettségük egészét tekintve, birtokolják-e a képességet és morális jogot arra, hogy a további tanulmányaikban saját döntéseiknek átengedhetők legyenek”.¹⁶ Az érettségi vizsga máig a társadalomba történő integrálódásnak, a felnőtté válásnak az aktusa, egyben a továbbtanulási alkalmasság kifejezése.¹⁷ Kaposi József szerint az érettségi vizsga őrzi közösségteremtő funkcióját, így magában hordozza a rituálék három fázisát: az elválást, az átmenetet és az új beilleszkedést. A felnőtté avatás, az „érettség” kultikus kimondása és közösség előtti be- és felmutatása antropológiailag is kódolt lehet, és összefügghet az állatvilágbeli ivarérettség elérésével és elfogadtatásával. Az elmúlt másfél évszázad során azonban az érettségi vizsgát tevők köre hatalmasat változott, és már nem csak a kivételezettek, hanem a társadalom mind szélesebb rétegei kerülhetnek a maturandusok körébe, az érettségi letétele pedig egyre kevésbé garantálja az óhajtott munkakör vagy társadalmi pozíció elérését.¹⁸ A téma jeles kutatója, Horváth Zsuzsanna leszögezi: „kevésbé társíthatunk már az érettségihez olyan mértékű testi-lelki kifejlettséget, aminek érése úgymond befejeződött, s egy vizsgával „érettnek” nyilvánított diák (...) kiforrott személyiséggé vált.”¹⁹

Jogi korhatárok a magyar történelemben

Az életkori elvárásokat a jog korábban inkább körülírta, mintsem konkrét számmal jelölte volna meg. Ennek két oka van: az európai népesség körében a várható átlagélettartam jelentős változáson ment keresztül; másrészt – ahogyan már említettük – az emberek pontos életkorát sokáig nem tartották számon, a születéseknek és elhalálozásoknak nem létezett átfogó és megbízható írásbeli nyilvántartása. Az anyakönyvezési gyakorlatot a tridentini zsinat 24. ülése alapozta meg, 1563-ban. Magyarországon a zsinati határozat végrehajtásáról az 1611-es nagyszombati egyházmegyei zsinat intézkedett, majd az 1614. évben az anyakönyvezésről kiadott pápai rituálét Pázmány Péter esztergomi érsek tette kötelezővé az egész országban.

A II. József nevéhez fűződő 1781. évi türelmi rendelet értelmében nemcsak a katolikus, hanem a református, evangélikus, görögkeleti egyházak és a zsidó hitközségek is vezettek már anyakönyveket, de ezek nem számítottak hivatalos okiratnak. A 18. században még problémát okozott a személyek korának megállapítása, amelyre a hivatalos korvizsgáló szemle, az úgynevezett időlátás évszázadok alatt kialakult eljárása szolgált. Az így kiállított „időlátott levél” vagy korlevél hivatalos ügyekben irányadó volt. Ez az intézmény 1827-ben szűnt meg véglegesen, amikor kötelezővé tették az egyházi anyakönyvek egy másolati példányának a törvényhatósági levéltárakban történő elhelyezését. Az állami anyakönyvezést hazánkban csupán az 1894. évi XXXIII. törvénycikk vezette be.²⁰

A római jog hatása az általános jogi fogalmak és elvek szintjén a magyar jogban az államalapítástól – a nyugati formájú kereszténység felvételétől – a mai napig tetten érhető, ezért nem hagyható figyelmen kívül e témakörben sem. Az életkort már a római jogban cselekvőképességet befolyásoló tényezőként értékelték. Megkülönböztették a serdülteket (puberes) és a serdületleneket (impubes), ezen belül is a beszélni nem tudó, cselekvőképtelen infantes-t.²¹ A serdültség korhatárát a nemi éresre figyelemmel szabták meg, fiúknál általában a 14., lányoknál a 12. életévben. A 25. életévét be nem töltött serdült minornak minősült, amelyhez bizonyos speciális joghatások fűződtek. Nagykörűvá fő szabályként 25 évesen, a leányok 18. életévük betöltését követően váltak, amennyiben elmeállapotuk vagy testi fogyatékoságuk ezt ki nem zárta. Házasságot serdültek köthettek.

A korszak Európájára jellemző életkor szerinti megkülönböztetések a hivatalos nyelvhasználatban is tükröződnek: a gyermekeket a középkori latin nyelvű forrásaink kétéves korig általában az atyai hatalom alatti jogi önállótlanúságra utaló filius, filia (valakinek a fia, lánya) kifejezéssel, kettőtől tizenkét éves korig puerként (fiú) jelölik; a tizenkét év fölötti fiúgyermek pedig az írott forrásokban már adulescens (felcseperedett) vagy juvenis (ifjú). Jól szemlélteti a korabeli férfiközpontú szemléletet, hogy a serdülő lánygyermeket külön kifejezéssel nem is illették, hiszen cseperedése nem befolyásolta gyermeki társadalmi státuszát.²²

A honfoglalás kori elődeinknél a fiúgyermek körülbelül tízéves korától számított családtagnak, azaz jogi szempontból nagykorúnak, míg a leánygyermeket az első tisztulásától kezdve vették számba, ami nagyjából 11-12 éves koruk körül következett be. Az életkor mellett fontos szempont volt az utódlásnál az alkalmasság is. Árpád vezér utóda a legkisebb fia lett, aki alig 13 éves korában vált uralkodóvá. Az írásos formában csak töredékesen ránk maradt magyar feudális jogban általában a 12. életév alatti gyermekeket tekintették serdületlennek, egyben cselekvőképtelennek. Helyettük az úgynevezett vicarius (helyettes) felelősséget apjuk vagy gyámjuk viselte, a gyermek atyai hatalom (patria potestas) alatt állott, míg fel nem serdült. A 12. életévét betöltötték törvényes korúvá váltak, és korlátozott körben végezhettek jogcselekményeket, illetve Szent László törvénye szerint a fiúk már tízéves koruktól teljes jogú családtagnak számítottak.²³ A feudális korban a teljes kor – a jogi értelemben vett nagykorúság – elérését az erről kimondottan rendelkező jogszabályok a férfiaknál a 24., a nőknél a 16. életév betöltéséhez kötötték. A nemes ifjú ezen felül teljes korúvá válhatott, amikor öröksége osztályra bocsátásával ingatlanát kezelésre átvette, a nőt pedig házasságkötése is nagykorúvá tehetette. A különbség nemcsak a lányok korábbi nemi éresését, de a férfiakétól merőben eltérő hajdani társadalmi szerepüket is tükrözi.

A büntetőjogi felelősség a korai feudalizmus idején több esetben volt kollektív jellegű: Szent László és Könyves Kálmán királyunk törvényei szerint e felelősség kiterjedt az elkövető családtagjaira, köztük a bizonyos életkort (a 10., később a 15. évét) már elért gyermekeire is, egészen a második Aranybulláig (1231), amely megszüntette a tolvaj vétlen gyermekeinek és feleségeinek büntethetőségét.

Az országgyűlés a jogalkalmazás egységesítését célul tűzve rendelte el a század végén két törvénycikkelyével is az élő szokásjogi anyag összegyűjtését. A munkát Werbőczy István végezte el, amelynek gyümölcse az országgyűlés által 1514-ben elfogadott, ám a király által soha nem szentesített *Hármaskönyv* (*Tripartitum*), amelyből megismerhetjük az elmúlt századok magyar szokásjogát, és amely az elkövetkező századok jogalkalmazását nagyban meghatározta. Werbőczy a cselekvőképesség alsó korhatárát, azaz a teljeskorúságot férfineműeknél a huszonegyedik, nőneműeknél pedig a tizenhatodik életév betöltéséhez kötötte. A nem teljeskorúak közül törvényes korúak, azaz serdültek, perképesek a tizenkét évesnél idősebb fiúk és lányok, „noha régi szokásunk értelmében a férfineműeket tizenegyedik, a nőneműeket pedig tizenkettedik évükben mondják törvényes korúaknak” (111. cím 4.§). Érdekes adalékot tartalmaz a 112. cím 1.§, amely a gyengébb nem gyámoltalanságával magyarázza, hogy a lány, „míg férjhez nem adják, mindig másnak gyámsága és hatalma alatt áll.”

A cselekvőképtelenség vagy korlátozott cselekvőképesség miatti gyámság eseteit a 115. cím sorolja fel, amely szerint a serdületlen vagy nem törvényes korú gyámgyermeknek és árvának valamely teljeskorú személy gyámsága alatt kellett lenniük. A *Hármaskönyv* a jogügyleti és akarati képességgel még nem rendelkező ifjúról Werbőczy a 41. címben az alábbi kormeghatározást adja: „olyan életkorban van, hogy a maga dolgainak kellő gondját nem viselheti” (2.§).

A szokásjog általános érvényére vall, hogy az országgyűlési szavazati jogot az 1791. évi erdélyi V. törvénycikk a törvényes kor eléréséhez kötötte, a fogalom pontos definíciója nélkül. A szokásjogot összegző *Hármaskönyv*vel összhangban álló konkrét korhatárt találunk az 1848. évi erdélyi II. törvénycikkben, amely a hongyűlési követé válaszhatalmát a 24. életév betöltött férfiaknak biztosította.

A polgárosodással párhuzamosan egyre szaporodtak hazánkban a korhatárhoz kötött jogok. Az 1874. évi XXIII. törvénycikk megváltoztatta a nők önjogosságának szokásjogi korhatárát. Indokolása szerint a jogegyenlőség követelménye miatt tarthatatlan a *Hármaskönyv* nemek szerinti megkülönböztetése. A törvény 1.§-a ennek megfelelően kimondja, hogy „a hajadonok a 24-ik életév betöltésével teljeskorúakká lesznek,” mégpedig további feltételek és megkötések nélkül. A 2.§ alapján változatlanul nagykorúvá válik az a nő is, aki házasságra lép.²⁴

A jogalkalmazásra nagyban ható, 1928. évi magánjogi törvénytervezet a jogképességet minden emberre kiterjesztette, a cselekvőképesség alsó korhatárát a korábbi szokásjoghoz hasonlóan a 12 éves, a nagykorúságot pedig a 24 éves korhoz kötötte.

Változatlanul tartotta viszont a nemek szerinti megkülönböztetést a hadsereg, hadtengerészet, honvédség és népfőlképzés tisztii és legénységi özvegyeinek és árváinak ellátásáról szóló 1887. évi XX. törvénycikk,²⁵ amely a tisztii árvák esetében azt a törvényes kort, amelynek eléréséig árvaellátásra jogosultak, a fiúkra nézve a 20., a leányokra nézve a 18. életévben szabta meg. Ennek hátterében az állt, hogy a lánygyermek abban a korban rövidebb ideig szorultak tartásra, részint mert férjhez mentek, részint mert a fiúktól eltérően – néhány kivételtől eltekintve – nem tanulhattak tovább.

Korszakos jelentőségű volt jogtörténetünkben a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk (a továbbiakban: Ht.), amelynek indokolása²⁶ részletesen leírja a törvény megalkotását megelőzően a házasságkötési korhatár terén uralkodó jogi összevisszaságot. (Eszert a római katolikus és a görög-keleti egyházjog értelmében a házasságkötési képesség férfinnál a 14., nőnnél a 12. év betöltésével kezdődött. A római katolikusoknál kivételesen már a 7. életév betöltött is frigyre léphetett, ha a szükséges testi és értelmi fejlettség megvolt, sőt kellő értelmi fejlettség birtokában pápai engedéllyel a testileg még fejletlen is házasságot köthetett.

Az erdélyi evangélikus és református vallásúak joga szerint férfi 18., a nő 14. életének betöltésétől, illetve serdült korától köthetett házasságot. Házassági akadályt jelentett a jegyesek közötti jelentős korkülönbség is. Az erdélyi szászok Eheordnungja szerint a serdületlenek nem köthettek házasságot, az alsó korhatár a férfinál a 20, nőnél a 15 éves (korengedménynyel a 18 és a 14 éves) kor. A férfi azonban nála 30 évvel fiatalabb nővel, nő pedig nála 20 évvel fiatalabb férfival nem köthetett házasságot. Az unitáriusok egyházi törvénye értelmében nem léphetett házasságra a 18. életévet be nem töltött férfi és a 14. életévet be nem töltött nő; a 18-22 éves férfi, valamint a 14-15 éves nő is csak akkor, ha testileg eléggé kifejtett.) A Ht. a házasságkötési jogot férfinál a 18., nőnél a 16. életév betöltésétől adta meg. A törvény indokolása szerint a korabeli viszonyok között „e korhatár az, a melynél az esetek átlagában mindkét nem eléri az értelmi és testi fejlettség azon fokát, a melynél már a házasság céljának megfelelően létrejöhet.”²⁷

A választójog terén a 1848. évi V. törvénycikk a szokásjogi korhatár alá ment, és – nyilván a szavazóbázis szélesítésének érdekében – a huszadik évüket betöltött, valamely bevett vallásfekezethez tartozó és a törvényben meghatározott vagyoni vagy értelmiségi cenzusnak megfelelő magyar férfiaknak biztosította a választójogot. Az 1913. évi XIV. törvénycikk az országgyűlési képviselőválasztás jogát a magasabb értelmiségieknek 24. életük, másoknak 30. életük betöltésével adta meg, míg országgyűlési képviselővé a 30. évét betöltött személy volt választható. Az 1918. évi XVII. törvénycikk az aktív választójogot alapvetően a 24 éves korhoz, a magyar állampolgársághoz, az írni-olvasni tudáshoz és az állandó lakhelyhez kötötte volna, de még mindig csak a férfiak esetében, ám a törvény nem lépett végül hatályba. A választójogot az 1918:1., immár a Károlyi-kormány időszakában, november 23-án kihirdetett néptörvény terjesztette ki hazánkban a nőkre. E törvény az aktív választójogot férfiaknál a 21, nőknél a 24 éves korhoz kötötte, ám a nőknél – egyéb feltételek mellett – a bármely hazai élő nyelven írni-olvasni tudást megkívánta. A 2200/1922. ME rendelet a nők választójogosultságát 30 évre emelte és hat elemi elvégzéséhez kötötte. A passzív választójogi korhatárban az 1925. évi XXVI. törvénycikk a férfiak aktív választójogához a 24., a nőknél a 30. év betöltését írta elő, országgyűlési képviselővé pedig az volt választható, aki életének harmincadik évét betöltötte, mivel a képviselői hivatáshoz szükséges fegyelmesség és politikai kiforrottság az indokolás szerint a magasabb életkorral biztosítható. Az 1938. évi XIX. törvénycikk alapján országgyűlési képviselő-választó joga annak a férfinak volt, aki életének 26. évét betöltötte, és annak a nőnek, aki életének 30. évét betöltötte. A választójogi szabályzás tehát korban szűkítette a jogosultak körét. Innentől azonban a választójogi korhatár máig csökkenő tendenciát mutat, és kikopik a szabályozásból a korábban a szellemi alkalmasság garanciájaként tekintett iskolázottsági feltétel, hiszen a tankötelezettség általánossá válásával az államhatalom az analfabetizmust megszüntnek tekinti. Az 1947. évi XXII. törvénycikk a választójogot a 20. életév betöltéséhez, a korábbi Alkotmányunkat módosító 1989. évi XXXIV. törvény pedig a 18. életév betöltéséhez kötötte.²⁸

A hadviselési kötelezettség terén évszázadokig a fizikai alkalmasság volt a döntő szempont. Serdületlen fiúcskák még az 1848–49-es szabadságharcban is részt vettek a harcokban, ha nem is katonaként, inkább kisdobosként. Az 1847. évi erdélyi XXI. törvénycikk értelmében az újoncnak kizárólag fizikai kritériumoknak kellett megfelelnie. Az 1868. évi XL. törvénycikk a véderőről azon naptári év januárjának első napjától írt elő hadkötelességet, amelyben a hadköteles a 20. évét betölti. A hadseregbe és haditengerészetbe ezen túlmenően az a 17-36 éves kor közötti léphetett, aki bizonyos testmagasság mellett a szükséges szellemi és testi képességgel is bírt (3. és 16.§). A magyar királyi honvédségről szóló 1921. évi XLIX. törvénycikk szintén egyaránt írta elő a testi és a szellemi alkalmasságot, életkori megkövetésként pedig a 20-25 év közötti kort.

A munkavállalás terén a gyárak jogviszonyairól szóló 1840. évi XVII. törvénycikkünk kimondta, hogy a 12. életévüket el nem ért gyermeket csak olyan gyári munkára lehet alkalmazni, amely egészségükre nem ártalmas, Európában az elsők között szorítván vissza a korábban oly jellemző gyermekmunkát. Az 1928. évi V. törvénycikk már egyenesen megtiltotta, hogy „az iparban, valamint némely más vállalatban” tizennegyedik évét még be nem töltött gyermeket foglalkoztassanak. Átmeneti szabályként azonban lehetővé tette a tizenkettedik életévüket betöltött gyermekek foglalkoztatását addig, amíg a gyermekek mindennapi elemi népiskolai oktatását a tizennegyedik életévig ki nem terjesztik. Ezzel párhuzamosan fejlődött a tankötelezettség szabályozása. Az 1940. évi XX. törvénycikk a tankötelezettséget kiterjesztette a gyermek 6. életévének betöltésétől a kilencedik iskolai évig. A Munka törvénykönyvéről szóló 1967. évi II. törvény értelmében munkaviszonyt a 14. életévét betöltött személy létesíthetett; míg az 1992. évi XXII. törvény alapvetően a tankötelezettségét teljesített személynek tette lehetővé munkaviszony létesítését, feltételeesen azonban a munkavállalást már 14, illetve 16 éves kortól megengedte.

Érdekesen vegyültek a múltbéli és a korszerű elgondolások a házasságon kívül született gyermek jogállásáról szóló 1946. évi XXIX. törvénycikkben, amelynek indokolása hivatkozik arra, hogy a tartási kötelezettség a korábbi szokásjog szerint a házasságon kívül született gyermek 12-14 éves életkorának eléréséig tartott. Az újabb gyakorlat szerint azonban a bíróságok a gyermek 15-16 éves életkorának betöltéséig állapítják meg a tartási kötelezettséget, mégpedig azért, mert a törvényalkotó akkori vélelme szerint a gyermek ekkortól válik keresőképessé, azaz önfenntartóvá.²⁹

A 20. század viharai közepette egyre több jogszabály született a fiatalság védelmének jegyében. A sort a „háború által emberanyagában megtizedelt és a békeszerződés által megcsönkített Magyarország reménységét jelentő ifjúság” védelmét szolgáló 1927. évi XXXIII. törvénycikkkel zárjuk, amely leszögezi, hogy az ifjúság testi, szellemi és erkölcsi épségét legkárosabban befolyásoló tényezők egyike kétségkívül az alkohol, ezért a védett korhatárt az addigi tizenkettedik, illetőleg tizennegyedik és tizenhatodik életévről egységesen a tizennyolcadik évre emeli, és az e korhatárt be nem töltött ifjú gyének számára megtiltja a szeszes italt kiszolgáltatását.

A büntethetőségi korhatár alakulása a polgárosodás korától kezdődően

A büntetőjog terén az 1792-es törvényjavaslat négy korhatárt húzott meg. Az alsó korhatárt, amely alatt nem büntethető a gyermekkorú elkövető, a 7. életévben állapította meg. A következő korcsoport a 7-12 évesek csoportja, ahol az elkövetőket házi fegyelem alá vonhatták. A harmadik csoport a 12-16 év közöttiek, itt már ugyanolyan intézkedések és büntetések voltak alkalmazhatók, mint a felnőtt elkövetők eseteiben, a halálbüntetés kivételével. A negyedik korcsoport a 16-24 évesek köre. Fontos megjegyezni, hogy az akkori normák szerint ezt a korosztályt tekintették társadalmi szempontból a legaktívabbnak, ezért a kisebb súlyú bűncselekmények esetében enyhítő körülmény volt, ha valaki ebbe a korcsoportba tartozott. Az 1810-ben hatályba lépett és számos európai büntetőködex megalkotását inspiráló francia büntetőtörvénykönyv, a *Code Pénal* 66. és 67. cikkelye alapján kizárólag a belátási képességgel (discernement) rendelkező gyermek volt büntetőjogi felelősségre vonható.³⁰ Ennek hatására is tárgyalta az 1843-as törvényjavaslat elsőként a fiatalok megítélését és érintette a szülői felelősséget és kötelezettséget. A büntethetőségi korhatárt a gyermek 12. életévében határozta meg. A 12. életévét be nem töltött gyermek cselekményeiért a szülőnek kellett felelnie, illetve a kiszabott büntetést rajta hajtották volna végre.

Az 1878. évi V. törvénycikkünk, azaz a *Csemegi kódex* 83.§-a a betöltött tizenkettedik életévhez kötötte a büntethetőséget. A 84.§ felállított egy feltételesen büntethető korcsoportot is: „Aki akkor, midőn a büntettet vagy vétséget elkövette, életkorának tizenkettedik évét már túlhaladta, de a tizenhatodik évét még be nem töltötte, ha cselekménye bűnösségének felismerésére szükséges belátással nem bírt, azon cselekményekért büntetés alá nem vehető. Az ilyen kis-korú azonban javító-intézetbe való elhelyezésre ítéltethetik, de abban életkora huszadik évén túl nem tartathatik.” A kódexhez fűzött miniszteri indokolás szerint viszont a 16. életévüket betöltött személyek sem rendelkezhetnek teljes belátási képességgel, hiszen „az ész nem uralkodik még a túlnyomólag érzéki élet fölött. A törvénynek figyelembe kell venni e körülményt, melyet egyébiránt a polgári jogra nézve maga is elismer az által, hogy az ilyenkorú egyént saját ügyei vezetésére képtelennek nyilvánítja. Ennek nem lehet más oka, mint a törvényhozónak azon meggyőződése, hogy e korban még nem bír az ember kellő belátással és érettséggel.”³¹ Lényeges, hogy a törvény indokolása leszögezi: ami a polgári jogban elfogadott elv, az nem hagyható figyelmen kívül a büntetőjogban sem. Ugyanezen elv volt a mozzatórugója a büntetőeljárásról szóló, hatályos, 2017. évi XC. törvény számos újításának. A *Csemegi kódex* a 16. életévüket be nem töltött bűnelkövetők cselekményeit enyhébben rendelte megítélni, mint a teljesen kifejlett értelmi képességgel bíró egyének törvényszegéseit. A kihágásokról szóló 1879. évi XL. törvénycikk indokolásában³² szintén olvasható az az alapelv, hogy az ifjúkor nem változtatja meg a cselekmény természetét, nem teszi a vétséget kihágássá, csupán annak büntetését változtatja meg. Az életkor szerinti differenciálás tehát a szankciók terén érvényesült.

A sértett büntetőjogi cselekvőképessége terén az indítványtétel jogát a *Csemegi kódex* a 16. életévüket betöltött személyeknek biztosította, míg nemi bűncselekmények esetén a beleegyezési képességet a 14. életévtől vélelmezte.

A hosszasan hatályban volt *Csemegi kódex* számos módosításainak köréből kiemelendő az 1908. évi XXXVI. törvénycikk, az I. büntetőnovella, amely ugyancsak a tizenkettedik életév betöltésében határozta meg a büntethetőség alsó határát, a 12 és 18 életév közötti elkövetők tekintetében pedig bevezette az értelmi és erkölcsi fejlettség követelményét (15. és 16.§). A *Kódex* 34. §-ának rendelkezése szerint „ha a vádlott a büntetendő cselekmény elkövetésekor életének tizennyolcadik évét még be nem töltötte, külön kérdés teendő fel arra nézve, bírt-e a vádlott az elkövetés idején oly értelmi és erkölcsi fejlettséggel, hogy tettéért büntetőjogilag felelősségre vonható.” A fiatalkorúak bíróságát az 1913. évi VII. törvénycikk vezette be. Indokolásából figyelemre méltó, hogy kiemeli a környezet jelentőségét a fiatalkorú fejlődésében, és elsődleges szempontként a nevelést és a megmentést állítja. Ezzel végleg intézményesült annak igénye és felismerése, hogy a fiatalkorúakat a felnőttekétől eltérő bánásmód illeti.

Változatlanul a tizenkettedik életév betöltése maradt a büntethetőség kritériuma az 1950. évi II. törvény (Bt.) és a részletszabályozást tartalmazó, fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi és büntető eljárási rendelkezésekről szóló 1951. évi 34. törvényerejű rendelet szabályozásában, amely lehetővé tette a törvényben megállapított büntetés enyhítését, amennyiben annak legkisebb mértéke – figyelemmel a büntetés céljára, valamint az enyhítő és súlyosító körülményekre – túl szigorú volna.³³ Az 1951. évi 34. tvr. a büntethetőség vizsgálendő feltételként meghatározott értelmi és erkölcsi fejlettség kritériumát azonban a 2012. évi C. törvény hatályba lépéséig számúzta a magyar büntetőjogból. A büntethetőségi korhatárt az 1961. évi V. törvény emelte a 14. életévre. E törvény szerint fiatalkorú, aki a cselekmény elkövetésekor a tizenegyedik életévét meghaladta, de tizennyolcadik életévét nem töltötte be.³⁴ A szabályozás elvi alapját az az elgondolás képezte, amely szerint a 14. életévét betöltött gyermek elérte a testi és szellemi érettség olyan fokát, amely már megalapozza büntetőjogi felelősségre vonhatóságát.

A jelenlegi szabályozás

A jogi korhatárok történelmi „evolúciójának” áttekintését követően elérkeztünk a jelenkorhoz. A Polgári törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény (Ptk.) a polgári jogi értelemben vett felnőttkor határát az ENSZ Gyermekjogi Egyezményrel összhangban húzza meg, elődjével, az 1959. évi IV. törvénnyel azonosan. A hatályos Ptk. 2:10.§ -a értelmében kiskorú az, aki a tizennyolcadik életévét nem töltötte be. A kiskorú a házasságkötéssel nagykorúvá válik, házasságkötésre pedig – a gyámhatóság engedélyével – a tizenhatodik életév betöltésétől kerülhet sor. A 2:11.§ szerint korlátozottan cselekvőképes az a kiskorú, aki a tizennegyedik életévét betöltötte és nem cselekvőképtelen.

A választójogról Magyarország Alaptörvényének XXIII. cikke rendelkezik, amely minden nagykorú magyar állampolgárnak biztosítja az általános aktív és passzív választójogot, és a más státuszú személyek számára is a nagykorúságot támasztja feltételként ahhoz, hogy a helyi önkormányzati, illetve az európai parlamenti választásokon választók és választhatók legyenek. Elgondolkodtatóak azonban a választójogi korhatár tizenhat évre történő leszállítása mellett lándzsát török azon érvei, amelyek szerint a 14-18 év közötti fiatalok jogai és kötelességei jelenleg nincsenek összhangban egymással, mivel e fiatalok egy része már vállalhat munkát és fizet adót, lehet jogosítványa, büntethető, köthet házasságot, ugyanakkor nem szavazhat.

A tankötelezettség Magyarországon abban az évben kezdődik, amelynek augusztus 31. napjáig a gyermek a hatodik életévét betölti, de legkésőbb az azt követő évben, és annak a tanévnek a végéig tart, amelyben a tanuló a tizenhatodik életévét betölti.³⁵ A jelenlegi tankötelezettség tehát jóval a nagykorúság elérése előtt véget ér. A Munka törvénykönyvéről szóló jelenleg hatályos 2012. évi I. törvény a tankötelezettséggel összhangban a tizenhatodik – kivételesen a tizenötödik – életév betöltését kívánja meg munkaviszony létesítéséhez.³⁶

Katonai szolgálatra a 2017-ben hatályos szabályozás a 18. életévüket betöltött, egyéb feltételeknek is megfelelő személyeket tartja alkalmasnak.³⁷

A szeszesital-fogyasztástól és a dohányzástól a kiskorúak teljes körét védi a törvény, továbbra is: mindkettőt a tizennyolcadik életév betöltéséhez köti.³⁸ A vezetői engedély megszerzését a jogszabályok járműkategóriától függően a 16-24. életév betöltésétől teszik lehetővé. E körben említést érdemel, hogy a 91/439/EGK európai uniós irányelv 6. cikk 3. bekezdése megengedi a tagállamoknak, hogy megtagadják az olyan vezetői engedélyek érvényességének elismerését a területükön, amelyeket 18 év alatti vezetőknek adtak ki más országban.

Jogrendszerünk a legmagasabb presztízsű döntéshozóinkkal szemben fokozott követelményeket támaszt, és a magasabb korhatárban látja a társadalmi érettség és tapasztalat garanciáját. Hazánkban a bíraskodás alsó korhatára a 30 év,³⁹ alkotmánybíró az lehet, aki betöltötte a 45. életévét,⁴⁰ köztársasági elnökké pedig a 35. életévüket betöltött magyar állampolgárok választhatók.⁴¹

A büntetőjog területén a legutóbbi, 2013. június 30. napjáig hatályban volt Büntető törvénykönyv, az 1978. évi IV. törvény 23.§-a a korábbi szabályozásból megőrizte a betöltött tizennegyedik életévet, mint a büntethetőség korhatárát, függetlenül az egyén értelmi, erkölcsi fejlettségétől. A 2013. július 1-jétől hatályos új büntetőjogi kódex, a 2012. évi C. törvény 105.§ (1) bekezdése értelmében fiatalkorú az, aki a bűncselekmény elkövetésekor tizenkettedik életévét betöltötte, de a tizennyolcadikat nem. A Btk. 16.§-a a gyermekkort az elkövető büntethetőségét kizáró vagy korlátozó okok közé sorolja, felső határaként azonban a tizennegyedik életév betöltését rögzíti. A törvény tehát alapvetően a 14-18 év közöttieket tekinti továbbra is fiatalkorúnak, és főszabályként a tizennegyedik életév betöltését teszi meg a bün-

tethetőség alsó korhatárának, ám kivételes jelleggel megállapítja a tizenkettedik életévüket betöltött gyermekkorúak büntetőjogi felelősségre vonhatóságát, akikre nézve a fiatalkorúakra vonatkozó speciális szabályok alkalmazandók. A törvény a büntetés vagy intézkedés alkalmazásának céljaként fiatalkorúak esetén elsődlegesen a fiatalkorú helyes irányba való fejlődését és a társadalom hasznos tagjává válását határozza meg, külön kiemelve, hogy az intézkedés vagy büntetés megválasztásakor a fiatalkorú nevelését és védelmét kell szem előtt tartani.⁴² A törvényhez fűzött indokolás szerint napjainkban a gyermekek biológiai fejlődése felgyorsult, a gyermekek korábban érnek, az információs forradalom következtében a kiskorúakat már tizennegyedik életévüket megelőző életszakaszukban elérik a társadalom olyan különféle hatásai, amelyekről a korábbi időkben védve voltak. A jogalkotó álláspontja szerint az érintett korcsoportban egyre gyakoribb az erőszakos érdekérvényesítés, a kirívóan agresszív módon megnyilvánuló fiatalkorúak vonatkozásában pedig elő kell segíteni a társadalomba való visszailleszkedés lehetőségét, valamint a törvénytisztelő életmód elsajátítását.⁴³ A jogalkotó bizonyos bűncselekmények vonatkozásában a tizenkettedik életév betöltéséhez köti a büntethetőséget, amelynek feltétele a bűncselekmény következményeinek felismeréséhez szükséges belátási képesség. A 2012. évi C. törvény 16.§-ában meghatározott bűncselekmények esetén tehát a büntethetőség feltétele a belátási képesség, amelynek megléte vizsgálandó.

A belátási képesség vizsgálatának részletszabályait az 5/2013. (VII. 31.) Legfőbb ügyész-helyettesi körlevél tartalmazza. Ha a fiatalkorú terhelt beszámítási képessége kizárt, a belátási képesség tekintetében a további vizsgálat szükségtelen, ugyanakkor a beszámítási képesség korlátozottsága önmagában a belátási képességet nem zárja ki, és annak vizsgálatát nem teszi mellőzhetővé. A tizenkettedik életévét betöltött, de a tizennegyedik életévét be nem töltött fiatalkorú terhelt beszámítási és belátási képességének szakértői vizsgálatát az igazságügyi szakértői működésről szóló 31/2008. (XII. 31.) IRM rendelet szabályozza, igen széles körű vizsgálatot írva elő.

Magyarországon a beleegyezési korhatár mind azonos, mind különböző neműek közti szexuális kapcsolat esetében 14 év. Korábban ez az azonos neműek esetében 18 év volt, ám ezt az Alkotmánybíróság egy 2002-ben hozott döntésében⁴⁴ hátrányos megkülönböztetésnek ítélte. A jelenleg hatályos 2012. évi C. törvény a tizenkettedik életévét be nem töltött személyek esetében vélelmezi a beleegyezési képtelenséget, így az ilyen személyekkel – gyermekekkel – létesített bármiféle szexuális cselekmény büntetendő, függetlenül a sértett beleegyezésétől, hiszen annak jogi hatálya nincsen. Ha azonban a szexuális cselekményben részt vevő másik fél sem töltötte még be a tizennegyedik életévét, nem vonható büntetőjogi felelősségre. A beleegyezési képesség határát tehát a jelenleg hatályos büntető törvénykönyv az általános büntethetőségi kvalifikációt is jelentő 14. életév betöltésénél húzza meg.

A 21. század elejének magyar jogrendszerében tehát alapvetően továbbra is megegyezik az általános büntethetőség és a cselekvőképesség alsó korhatára (14 év), míg a teljes cselekvőképességet, egyben az aktív és passzív általános választójogot a jogi értelemben vett felnőttkorhoz, a 18. életév betöltéséhez köti.

Következtetések és kihívások

A történelmi korok vonatkozó jogszabályainak, a jogszokásoknak az áttekintése és egybevetésük a 2017-ben hatályos szabályozással tanulságos; abból az alábbi tendenciák rajzolódnak ki:

Ad I: Ahogyan jogrendszerünk egyre jobban kimunkálódott, úgy szaporodtak el ezzel párhuzamosan az életkori határokat felállító normák is.

Ad II: Az érettség kritériumai cizellálódtak, és mára nagyobb részét a jogalany szellemi kapacitására vonatkoznak.

Ad III: A mai magyar jogi korhatárokat a jogalkotó az átlagos életkori sajátosságok figyelembe vételével, a gyermekek és az ösztársadalom érdekeit egyaránt szem előtt tartva, a különböző jogágaknál egymással összhangban, következetesen húzta meg. A 21. század eleji magyar társadalom előregedettségére felmerülhet azonban a közhatalmi részvételt biztosító egyes jogok (alsó) életkori határainak leszállítása.

Nem lehet szó nélkül hagyni a jelenlegi szabályozást rontó jelenséget. Jogalkalmazóként egyre több olyan egyedi esettel találkozunk, ahol az objektíve meghatározott alsó korhatár háttérét képező, összetett törvényi vélelem az adott korhatárt betöltött és beszámítási képességében kimondottan nem korlátozott személynél ténylegesen mégsem teljesül. Az ilyen esetek többségében a társadalmi érettség olyan elemeinek hiányát tapasztaljuk, mint az alapvető társadalmi, erkölcsi ismeretek, akár az írni-olvasni tudás hiánya, a reális életterv nemléte, a kötődés kialakítására vagy az absztrakt gondolkodásra való képtelenség. Hasonló megállapításra jutott Csörgő Zoltán, amikor azt írja: „Az ember szimbólumteremtő lény, úgy is mondhatjuk, hogy a szimbólumképzés az ember megkülönböztető jegye. A régebbi korokban a képes beszéd, a jelképeken keresztül közlés sokkal jelentősebb volt, szinte mindent képes jelbeszéden keresztül örökítettek át. Ma már köztudott, hogy a mítoszok és a szent könyvek – beleértve a Bibliát is – a köznapi jelentésnél sokkal mélyebb közléseket árulnak el, a szövegeik jelképes értelműek, szinte minden szavuk egy magasabb üzenetet hordoz. (...) A jelképes értelem megfejtése egy olyan elvonatkoztatni képes látásmódot kíván meg a mai kor emberétől, amely leginkább már hiányzik belőle és amely egészen más a tudományos látásmód egzakt tényekhez ragaszkodó, illetve az általános törvényszerűségeket másfajta absztrakciókkal létrehozó módszerétől.”⁴⁵ Az elvont gondolkodás készsége tehát előfeltétele volna úgy a szimbólumok, mint a jogszabályok megértésének és betartásának, hiszen a jogi norma a természeténél fogva szintén absztrakt. Más oldalról közelítve: az elvonatkoztatni képtelen egyén kénytelen materiális tapasztalataira szorítkozni, így igényeit is ezen a szinten törekszik kielégíteni. Értékrendje a közvetlenül elfogyasztható, illetve anyagi javakat ismeri és preferálja. Mádl Ferenc az 1994. november 28-án elhangzott akadémiai rendes tagsági székfoglaló előadásában a kultúra, az absztrakt gondolkodás képességét segítő humán oktatás társadalmi kohéziós erejére mutatott rá. Mint írja, „a kultúra – a műveltség, a magasabb fokú képzettség, az ember erkölcsi-kulturális kiteljesedése, – olyan humán erőforrás, amely nélkül a gazdaság, így a gazdasági integráció is elveszítené dinamizmusát; hogy a politikai és gazdasági stratégiák formálása is a kulturális szférából jön, az irodalom és a művészetek politikai tudatformáló erejéből, a tudomány és a találmányok technológia- és gazdaságfejlesztő hatásából, hogy a politikai és állampolgári kultúra és a gazdaságpolitika közvetlen összefüggésben vannak egymással.”⁴⁶ A jog pedig az állampolgári és politikai kultúra gyümölcse, demokratikusan működő állam esetében annak leképezése. Mi sem igazolja Mádl bölcs, ám a ma Európájában sajnos süket fülekre találó szavait 2019-ben jobban, mint az Európai Unió jelenlegi súlyos belső válsága. Pedig Mádl Ferenc 1994-ben kongatta meg a vészharangot, már akkor múlt időbe téve a következő mondat állítmányát: „az intézményszerű európai integráció csak látszólag,

illetve átmenetileg lehetett meg a kultúra szerepének európa-jogi intézményesítése nélkül.⁷⁴⁷ Az anyagi javakra korlátozott igényszint általánossá válása rombolja tehát az állampolgári kultúrát és a farkastörvények újbóli térhódításához vezet. És akkor még nem említettük az analfabéta választópolgár anomáliáját, aki anélkül jogosult az ország sorsát alakítani, hogy képes volna a szavazólap tartalmát értelmezni...

A felsorolt társadalmi érettségi deficitek jelenleg nem érintik az illetőnek a jogalkalmazó előtti cselekvőképességét, vétőképeségét vagy büntethetőségét. A jelenség tehát jogrontó hatást fejt ki, hiszen csalódnunk kell az életkorhoz fűződő törvényi vélelemben akkor, ha a törvény szemében teljes jogú, felnőtt polgártársunkról derül ki, hogy alapvető társadalmi ismereteknek nincs a birtokában.

A magyar társadalom hosszú évszázadok alatt érte el, hogy a jogképeség és jogalanyiság szabályozása az emberhez méltóvá váljon. Jelenkori értékviságunkat tekintve azonban úgy tűnik, a népesség évtizedekig kifelé hátrált a demokratikus magyar jogrendünket kialakító értékek mögül. A történelem folyamán talán először állt elő az a helyzet, hogy társadalmunknak újra fel kellene nőnie jogrendszeréhez, benne a felnőttsgünket vélelmező jogi korhatárokhoz, mielőtt azokat tovább fejlesztené. Hiába a korszerű jogszabályok; a jogállam a mindennapi életben kizárólag jogkövető társadalom mellett valósulhat meg. A megoldás nyilván összetett, az azonban bizonyos, hogy az oktatás hatékonyságának emelése, az elvont gondolkodásra tanító-érzékenyítő humán műveltség sürgős, társadalmi szintű rehabilitációja az akcióterv fontos részét kell, hogy képezzék. Csak akkor bízhatunk abban, hogy a tizen-nyolc éves korküszöböt átlépő fiatalok immár valóban társadalmilag érett, jogtudatos és felelős felnőtt állampolgárokká válnak, ha a család, a szűkebb környezetük és az iskola egymással összefogva képesek megteremteni a helyes szocializáció feltételeit, azaz biztosítják a fiatal erkölcsi, kulturális, gazdasági és társadalmi nevelését.

Jegyzetek

- 1 Huszár Ákos: Elosztás és elismerés – Nancy Fraser és Axel Honneth a kritikai társadalomelmélet újrafogalmazásáról. = Fordulat 10., 2010. ősz, 15. o. http://epa.oszk.hu/02100/02121/00008/pdf/EPA02121_Fordulat_2010_10_9-34.pdf. Letöltve: 2018.08.22.
- 2 Somlai Péter: A posztadoleszcenssek kora. In: Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcenszről. Szerkesztette: Somlai Péter. napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 9–44. o.
- 3 Bognár Péter – Margitán Éva – Vaskuti András: Kiskoriúk a büntető igazságszolgáltatásban. Complex Kiadó, Budapest, 2006. 47. o.
- 4 József István: Fejlődépszichológia. Kaposvári Egyetem. http://janus.ttk.pte.hu/tamop/kaposvari_anyag/jozsef_istvan/index.html, 2.3. fejezet. Letöltve: 2018.08.22.
- 5 Uo. 4.2.8. fejezet
- 6 Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 73. o.
- 7 Antalfy György – Samu Mihály – Szabó Imre – Szozáczky Mihály: Állam- és jogelmélet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970. 338., 482–486. o.
- 8 Vö.: Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1981.
- 9 Arnold van Gennep: Les rites de passage. Paris, 1909. Vö.: Dömötör Tekla: átmeneti rítusok (szócikk). In: Magyar néprajzi lexikon. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 166. o.
- 10 Csörgő Zoltán: A szimbólumok és szertartások szerepe a modern kori ember életében. <http://www.inco.hu/inco3/hagyo/cikk0h.htm>, 5. fejezet. Letöltve: 2018.08.22.
- 11 Idézzünk népdalokból: „Mikor én még húsz esztendőös se' voltam, akkor én már házasodni akartam...”; vagy: „Édesanyám, most vagyok szép időben, most vagyok a tizenhatodik évben” – szól az eladósorban lévő leányról a népdal.
- 12 Tárkány Szűcs Ernő, i. m. 110. o.

- 13 Németh Imre: leányavatás (szócikk) In: Magyar néprajzi lexikon. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. III. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 416. o.
- 14 Pontificale Romanum. Ordo Confirmationis, Typis Polyglottis Vaticanis, 1973. A bérálás szertartása. In: Ordo baptismi parvulorum. A gyermekkeresztelés szertartása..., MKPK, Budapest, 1973. 263–344. o.
- 15 Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: Neveléstörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 305–306. o.
- 16 Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve 1849. Szerkesztette: Zibolen Endre. A tantervelmélet forrásai 12. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 1990. 9–25. o.
- 17 Horváth Zsuzsanna: Az érettségi és az érettségizők, 2009. <https://www.ofi.hu/tudastar/mindenki-kozepiskolaja/erettsegi-erettsegiizok#main>. Letöltve: 2018.08.22.
- 18 Kaposi József: Az érettségi mint a felnőtté avatás rituáléja. = Új Pedagógiai Szemle, 59. évf. 4. szám, 2009. április, 1. o.
- 19 Horváth Zsuzsanna, i. m.
- 20 Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László, i. m. 430. o.
- 21 Iustinianusnál az infantia felső korhatára a 7. év volt.
- 22 Hasonló szemlélet, egyben a nagycsaládos berendezkedés emlékét őrzi a magyar nyelvhasználat. Egyes nyelvjáráásokban ugyanis a fiúgyermeket máig „családként” is említik („Hány családja van? – Két család és egy leány” – azaz két fiú- és egy lánygyermek.)
- 23 László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Műzsák Kiadó, Budapest, 1988. 197., 267. o.
- 24 Az 1874. évi XXIII. törvénycikk indokolása. In: Képviselőházi Irományok 1872/75. XVII. kötet 31–32. o., irományszám: 700.
- 25 Képviselőházi Irományok 1884/87. XV. kötet, 85–307. o., irományszám: 502.
- 26 1894. évi XXXI. törvénycikk indokolása. Képviselőházi Irományok 1892/96. XV. kötet 25–266. o., irományszám: 513.
- 27 Uo.
- 28 A kérdéskörrel átfogóan lásd: Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010. Szerkesztette: Földes György – Hubai László. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.
- 29 A 1946. évi XXIX. törvénycikk indokolása. Complex jogtár/Corpus Iuris Hungarici. https://hu.wikipedia.org/wiki/CompLex_Jogtár. Letöltve: 2018.08.22.
- 30 Code Pénal ancien. www.legifrance.gouv.fr. Letöltve: 2018.08.22.
- 31 Az 1878. évi V. törvénycikk indokolása. Complex jogtár/Corpus Iuris Hungarici, i. m. Letöltve: 2018.08.22.
- 32 Az 1879. évi XL. törvénycikk indokolása. Képviselőházi Irományok 1878/81. I. kötet 359–365. o., irományszám: 77.
- 33 Btá. 51. § (1) bek.
- 34 1961. évi V. törvény 20. § és 85. §
- 35 2011. évi CXC. törvény 72. §
- 36 2012. évi I. törvény 34. § (2) bek.
- 37 2012. évi CCV. törvény 31. § (1) bek.
- 38 1997. évi CLV. törvény IV/A. fejezet, 16/A. §
- 39 2011. évi CLXII. törvény 4. § (1) bek.
- 40 2011. évi CLI. törvény 6. § (1) bek.
- 41 Magyarország Alaptörvénye 10. cikk (2) bek.
- 42 2012. évi C. törvény 106. § (1) bek.
- 43 A 2012. évi C. törvény indokolása.
- 44 37/2002. (IX. 4.) AB határozat
- 45 Csörgő Zoltán: A szimbólumok és szertartások szerepe a modern kori ember életében, 2. fejezet, <http://www.inco.hu/inco3/hagyocikk0h.htm>. Letöltve: 2018.08.22.
- 46 Mádl Ferenc: A kultúra jövője az európai integrációban. = Jogtudományi Közlöny, XLIX. évf. 2. szám, 1995. február, 59–60. o.
- 47 Uo.